

A Study of the Religious-Historical Background of ‘Aṭiyya Prayer According to Sources from the Buyid Era

Shahram Rahnama¹

Mehrdad Amiri²

Hossein Sedighian³

(Received on: 2023-10-02; Accepted on: 2024-05-06)

Abstract

The ‘Aṭiyya prayer, attributed to Ja‘far al-Ṭayyār, Imam ‘Alī’s brother, is a widely recognized form of prayer among Muslims. While there is extensive information about this prayer in hadiths, its material significance and historical impact have not been thoroughly studied. This research aims to explore the importance of the ‘Aṭiyya prayer in early Islamic centuries through religious sources, historical records, and archaeological evidence. It demonstrates that the ‘Aṭiyya prayer is not only one of the most recognized prayers, frequently cited in written sources, but also that its manifestations can be found in wooden inscriptions from the Buyid era, specifically commissioned by Amīr ‘Aḍud al-Dawla al-Daylamī. Thus, it can be concluded that this prayer held significant importance among both the general public and rulers from the early Islamic period.

Keywords: ‘Aṭiyya prayer, Islam, written sources, Buyid dynasty.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Lorestan University, Khorramabad, Iran.

Email: rahnama.sh@lu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Lorestan University, Khorramabad, Iran (corresponding author). Email: amiri.m@lu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Archeology, Lorestan University, Khorramabad, Iran
Email: sedighian.h@lu.ac.ir

مطالعه پیشینه مذهبی-تاریخی نماز عطیه بر پایه منابع برجای مانده از دوره آل بویه

شهرام رهنما^۱، مهرداد امیری^۲، حسین صدیقیان^۳

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷]

چکیده

نماز عطیه یا نماز جعفر طیار یکی از نمازهای شناخته شده مسلمانان و منسوب به جعفر طیار، برادر امام علی (ع) است. با وجود آنکه روایت‌های مذهبی به خوبی در ارتباط با این نماز مطالبی را بیان کرده‌اند؛ اما تاکنون اهمیت این نماز از حیث آثار مادی به جای مانده از آن مورد مطالعه قرار نگرفته است. از همین روی ضرورت دارد پرسش‌هایی همچون اهمیت و جایگاه این نماز در نگاه مسلمانان صدر اسلام و نمودهای مادی آن مورد مطالعه قرار گیرد. هدف اصلی این پژوهش بررسی و مطالعه اهمیت نماز عطیه در قرون اولیه اسلامی است که بر پایه بررسی استنادات منابع مذهبی، تاریخی و برخی شواهد باستان‌شناسی صورت می‌پذیرد.

در نتیجه این پژوهش چنین مشخص می‌شود که نماز عطیه نه تنها از نمازهای بسیار معتبر محسوب می‌شود و به دفعات در منابع مکتوب بدان اشاره شده است؛ بلکه در برخی از کتیبه‌های چوبی به کاررفته در دوره آل بویه نیز می‌توان نمودی از آن را ملاحظه کرد که به سفارش امیر عضدالدوله دیلمی ساخته شده بودند. با توجه به این موارد چنین می‌توان بیان کرد که این نماز از قرون اولیه اسلامی به بعد، جایگاهی ویژه نزد بسیاری از مردم عادی و حتی حاکمان وقت، داشته است.

کلیدواژه‌ها: نماز عطیه، اسلام، منابع مکتوب، آل بویه

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران Rahnama.sh@lu.ac.ir

۲. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران (نویسنده مسئول) Amiri.m@lu.ac.ir

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران Sedighian.h@lu.ac.ir

مقدمه

نماز عطیه یکی از نمازهای مستحب است که به صورت دو نماز دو رکعتی با دو تشهد و سلام مستقل خوانده می شود. در این نماز سوره های حمد، اخلاص، عادیات، نصر و زلزال و ۳۰۰ مرتبه در بخش های مختلف آن تسبیحات اربعه، خوانده می شود و در سجده دوم رکعت دوم و پس از تسبیحات نیز مستحب است که این جملات گفته شود: «سُبْحَانَ مَنْ لَبَسَ الْعِزَّ وَالْوَقَارَ، سُبْحَانَ مَنْ تَعَطَّفَ بِالْمَجْدِ وَتَكَرَّمَ بِهِ، سُبْحَانَ مَنْ لَا يُنْبَغِي التَّسْبِيحُ إِلَّا لَهُ، سُبْحَانَ مَنْ أَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عِلْمُهُ، سُبْحَانَ ذِي الْمَنِّ وَالنِّعَمِ، سُبْحَانَ ذِي الْقُدْرَةِ وَالْكَرَمِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِمَعَاقِدِ الْعِزِّ مِنْ عَرْشِكَ، وَمُنْتَهَى الرَّحْمَةِ مِنْ كِتَابِكَ، وَاسْمِكَ الْأَعْظَمِ وَكَلِمَاتِكَ الثَّامَّةِ الَّتِي تَمُتُّ صِدْقاً وَعَدَلاً، صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَهْلِ بَيْتِهِ» (کلینی، ۱۳۶۹: ج ۳، ص ۴۶۷). لازم به ذکر است که این جملات به جز نماز جعفر طیار در هیچ جای دیگری به کار نرفته است.

تاکنون در ارتباط با نماز عطیه اطلاعات زیادی در منابع مذهبی قرن چهارم هجری به بعد منتشر شده است (امامی فر، ۱۳۸۳: ص ۲۶۹)؛ اما در ارتباط با میزان اهمیت این نماز در نگاه مسلمانان قرون اولیه هجری و حتی حاکمان وقت ایران، پژوهش مستقلی صورت پذیرفته است. بر همین اساس ضرورت داشت که در پژوهش مستقلی به این امر پرداخته شده و میزان اهمیت این نماز بر پایه منابع مکتوب و شواهد مادی فرهنگی، سنجیده شود. با توجه به این موارد، هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل میزان اهمیت نماز جعفر بر پایه منابع مکتوب و شواهد مادی قرون اولیه اسلامی ایران است که در آنها اطلاعات یا کتیبه هایی مرتبط با این نماز وجود داشته باشد. با توجه به این هدف، روش پژوهش حاضر نیز توصیفی-تحلیلی بوده و شیوه گردآوری اطلاعات در آن بر پایه منابع منتشر شده کتابخانه ای و برخی از شواهد موجود در موزه های داخلی یا خارجی است. در پژوهش حاضر ابتدا توضیحات مختصری در مورد شخصیت جعفر

طیار و پیشینه نماز منسوب به ایشان بر پایه اشارات منابع مذهبی، بیان می‌شود و سپس شواهد مادی موجود مرتبط با این نماز نیز بررسی و تحلیل می‌شود.

پیشینه پژوهش

موضوع بررسی میزان اهمیت نماز عطیه در نگاه مسلمانان قرون اولیه هجری ایران، از جمله نخستین پژوهش‌هایی است که در این زمینه صورت گرفته است. تا قبل از انجام این مقاله، هیچ منبعی به صورت مستقل در ارتباط با این موضوع کار نکرده است و صرفاً در برخی کتب و مقالات مذهبی در زمینه چگونگی و چرایی انجام این نماز، اشاراتی شده است (برای نمونه رک: کلینی، ۱۳۶۹: ج ۴، ص ۵۵؛ شیخ طبرسی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۱۳۴ و ابوالفتح الرازی، ۱۳۷۶: ج ۱۷، ص ۲۰۶).

مهم‌ترین شواهد باستان‌شناسی مرتبط با این نماز نیز شامل چند لوحه چوبی از دوره آل بویه می‌شود که امروزه در موزه تخت جمشید ایران و موزه ملی قاهره نگهداری می‌شود. در ارتباط با این آثار باید به این نکته اشاره شود که «مهجور و عیدی‌پور» در مقاله‌ای که به بررسی پیشینه تشیع در استان فارس پرداخته بودند، اشاره‌ای ضمنی به لوحه‌های چوبی موزه تخت جمشید کرده‌اند و توضیح بیشتری در مورد آن ارائه نکرده‌اند (مهجور و عیدی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۶۶-۱۶۷). علاوه بر این، «قوچانی» و «تندرو و خزایی» نیز در دو پژوهش جداگانه به این آثار و کتیبه‌های آن اشاره‌ای ضمنی داشته‌اند (قوچانی، ۱۳۶۶ و تندرو و خزایی، ۱۴۰۰)؛ اما لوحه‌های چوبی موزه قاهره که در میزان و محتوای کتیبه‌های به کار رفته با نمونه‌های تخت جمشید اختلافاتی جزئی دارند نیز توسط برخی پژوهشگران بررسی و مطالعه شده‌اند. به عنوان نمونه «پوپ» در جلد ششم کتاب A Survey of Persian art، صرفاً به ویژگی‌های تزئینی این آثار، نام حاکم و تاریخ

ساخت آنها اشاره کرده است (Pope & Ackerman, 1964: 2613). «شیلا بلر» نیز در کتاب نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، در ارتباط با این آثار و کتیبه‌های به کاررفته در آنها اطلاعات نسبتاً جامعی ارائه می‌دهد (بلر، ۱۳۹۴: ۶۷ - ۷۵)؛ با وجود تمامی این تفاسیر در هیچ‌یک از این منابع به نماز عطیه و اهمیت تاریخی آن، اشاره مستقلی نشده است. بدین سبب پژوهش حاضر را می‌توان نخستین گام در جهت شناخت اهمیت این نماز در قرون اولیه اسلامی به حساب آورد.

منابع و روایت های مذهبی

با توجه به اشاراتی که تاکنون در منابع مختلف ارائه شده، نماز جعفر طیار منسوب به جعفر، فرزند ابوطالب، برادر امام علی (ع) و پسر عموی پیامبر (ص) است (مجلسی، ۱۳۸۸: ج ۹۴، ص ۴۸؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ج ۱، ص ۵۹۲). لازم به ذکر است که پیامبر اسلام (ص) نیز لقب «ابوالمساکین» را به وی داده بود؛ به دلیل آنکه نشست و برخاست بسیاری با فقر داشت (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ج ۷، ص ۳۰۹)؛ علاوه بر این باید به این نکته نیز اشاره شود که جعفر در زمان خودش از جهت زیبایی و اخلاق، شبیه‌ترین مردم به رسول خدا (ص) بود (ابن عبد البر، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۲۴۲). حضرت امام علی (ع) نیز به برادرش جعفر ارادتی ویژه داشت؛ به گونه‌ای که اگر عبدالله بن جعفر درخواستی از آن حضرت داشت و او را به جان جعفر قسم می‌داد، درخواستش رار نمی‌کرد (همان، ص ۲۴۴). وی مردی خطیب، دلیر، شجاع، عارف، سخاوتمند و بخشنده بود که دایره جودش همه را در بر می‌گرفت (ابونعیم، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۱۴).

جعفر، از جمله نخستین افرادی بود که در همان سال‌های نخست نبوت به پیامبر اکرم (ص) ایمان آورد (مجلسی، ۱۳۸۸: ج ۷، ص ۲۸۳؛ غضنفری، ۱۳۸۸: ص ۱۲۴). بر طبق روایات موجود

در سال پنجم هجری، جعفر، رهبری مسلمانانی را که به حبشه رفتند، به عهده داشت و ایشان بود که نجاشی پادشاه حبشه را به اسلام دعوت کرد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ج ۴، ص ۲۵-۲۶؛ موحد ابطحی، ۱۳۶۵: ص ۹۸). در سال هفتم هجری و هم‌زمان با پایان جنگ خیبر وی به مدینه بازگشت. در مدینه رسول خدا (ص) به استقبال او رفت و پیشانی‌اش را بوسید؛ آن‌گاه رو به مردم کرد و فرمود: «نمی‌دانم به کدام یک از این دو خوشحالی کنم، به فتح خیبر یا به برگشتن پسر عموم، جعفر» (حر عاملی، ۱۳۸۶: ج ۸: ص ۵۱). در همین زمان بود که پیامبر (ص) عطایی آسمانی را به جعفر تعلیم داد که همان نماز جعفر طیار یا نماز حَبَوَه یا عطیه است (شیخ صدوق، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۷۰؛ علامه حلی، ۱۴۱۲: ۳۵۹؛ راوندی کاشانی، بی‌تا: ۲۸-۲۹؛ امام خمینی، ۱۳۹۲: ج ۱، ص ۲۵۴)؛ از این زمان به بعد این نماز در بین مسلمانان و حتی اهل بیت (ع) شناخته شد و آن را به جای می‌آوردند. نکته قابل توجه آنکه در بسیاری از روایات اهل سنت نیز به این نماز اشاره شده است و خواندن آن را مستحب می‌دانند (مجلسی، ۱۳۸۸: ج ۸۸، ص ۲۱۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۵۵۲).

لازم به ذکر است که سرانجام جعفر طیار در جنگ موته و در حالی که دستان خود را از دست داده بود، به شهادت رسید (موحد ابطحی، ۱۳۶۵: ص ۹۸؛ بهرامیان، ۱۳۹۸: ص ۱۵۶). در پایان این بخش باید به این نکته اشاره شود که برخی از مفسران، جعفر را یکی از مصادیق آیه ۲۳ سوره «احزاب»^۱ و آیه ۲۸ سوره «ص» اعلام کرده‌اند (قمی، ۱۴۰۲: ج ۲، ص ۱۸۸-۱۸۹؛ ابن العربی، ۱۳۹۲: ج ۴، ص ۱۶۴۵-۱۶۴۶). جعفر بعد از شهادت به همراه «زید بن حارثه» و «عبدالله بن رواحه»^۲ در یک قبر دفن شدند. در منابع مذهبی

۱. به‌ویژه بخشی از آیه که شامل این قسمت‌ها است: «فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ».

۲. ابامحمد عبدالله بن رواحه بن ثعلبه، دایی نعمان بن بشیر، از طایفه خزرج و از انصار و اهل مدینه است که در عقبه دوم به حضور پیامبر (ص) رسید و حضرت او را به ریاست قبیله بنی‌حارث از قبایل خزرج انتخاب کرد. وی از نقبای دوازده‌گانه است و در بیشتر جنگ‌ها از جمله احد، خندق، حدیبیه، خیبر و عمره قضا حضور داشت (ابن الاثیر، ۱۴۰۹: ج ۳، ص ۱۳۰-۱۳۱).

زیارت جعفر در منطقه مویه مستحب معرفی شده؛ اما به آن بسیار سفارش شده است (ابن عنبه حسنی، ۱۴۱۷: ص ۳۵). با توجه به این موارد، می‌توان چنین گفت که جعفر، برادر امام علی (ع) و یکی از شخصیت‌های بسیار مهم، تأثیرگذار و نزدیک به پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) ایشان بوده است؛ به نحوی که حتی از جانب پیامبر، نمازی به عنوان عطیه به وی اهدا شد. از این رو این نماز و ارکان مختلف آن نیز همواره از همان صدر اسلام به بعد، مورد توجه بسیار زیاد مسلمانان و به ویژه شیعیان بوده است. بر اساس منابع منتشر شده موجود، از جمله افرادی که در گذشته به معرفی نماز جعفر طیار پرداخته‌اند، شیخ صدوق (متوفی ۳۸۲ ه.ق) بود. وی در کتابی به نام اخبار جعفر طیار و فضائله به طور مفصل به این نماز و نیز شخصیت جعفر طیار پرداخته بود که امروزه اثری از این کتاب نیست (امامی فر، ۱۳۸۳، ص ۲۶۹). علاوه بر ایشان، روایات دیگری توسط برخی عالمان بزرگ شیعه در ارتباط با اهمیت نماز جعفر طیار مطرح شده است که برای نمونه می‌توان به شیخ کلینی (متوفی ۳۲۹ ه.ق) و شیخ ابوالفتوح رازی (قرن ششم هجری)، اشاره کرد (کلینی، ۱۳۶۹: ج ۴، ص ۵۵؛ شیخ طبرسی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۱۳۴؛ ابوالفتوح الرازی، ۱۳۷۶: ج ۱۷، ص ۲۰۶). با توجه به این موارد تقریباً از اوایل قرن چهارم هجری به بعد، در بسیاری از منابع مذهبی در ارتباط با جعفر طیار و نماز منسوب به ایشان مطالب متعددی بیان شده است.

تجلی نماز عطیه در آثار مادی قرن چهارم هجری ایران

شواهد باستان‌شناسی مرتبط با نماز جعفر طیار به دلیل ماهیت صرفاً مذهبی این نماز از یک طرف و اینکه نسبت به منابعی همچون آیات قرآن و احادیث پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) در جایگاه پایین‌تری قرار داشته، چندان مورد توجه هنرمندان قرون مختلف اسلامی قرار نگرفته است. این امر در قرون اولیه اسلامی نیز به دلیل تقدم زمانی

آن نمود بارزتری دارد و شواهد اندکی از این بازه زمانی به دست آمده است که به نحوی مرتبط با این نماز باشند؛ درحالی که قرون اولیه اسلامی به دلیل تقدم زمانی آن و فاصله زمانی کمتر نسبت به حیات پیامبر، امامان شیعه و خود شخصیت جعفر طیار اهمیت بیشتری برای پژوهشگران دارد. با توجه به این موارد، آنچه که تاکنون در بررسی منابع منتشرشده باستان شناسی به دست آمده، شناسایی کتیبه های مرتبط با این نماز در چند اثر چوبی از دوره آل بویه است که بدان پرداخته می شود.

مهم ترین منبع باستان شناسی که تاکنون در آن شواهدی مرتبط با نماز عطیه شناسایی شده،^۳ چند لوحه چوبی با امضای امیر عضدالدوله دیلمی (۳۲۴ - ۳۷۲.ه.ق) است که امروزه در دو موزه تخت جمشید و موزه ملی قاهره^۴ نگهداری می شوند. آثار چوبی موزه تخت جمشید شامل دو لوحه چوبی کوچک اندازه به ابعاد ۸۱×۲۸ و ۸۰×۲۹ سانتی متر هستند که احتمالاً مرتبط با یک فضای بازشونده مانند پنجره بوده اند (شکل های ۱ تا ۴). یک لنگه چوبی دیگر نیز در این موزه، ابعاد ۹۷×۳۴ سانتی متر دارد که احتمالاً بخشی از یک درب چوبی دولنگه بوده است.

روی هریک از لوحه های چوبی کوچک تر، دو قاب محرابی شکل با تزیینات اسلیمی وجود دارد که در وسط قاب، کتیبه هایی به خط کوفی ساده در ۱۳ ردیف به کار رفته است. در

۳. لازم به ذکر است که در برخی منابع به کتیبه هایی از نماز جعفر طیار روی یک قطعه پارچه کفن ابریشمی از دوره آل بویه اشاره شده است که در کاوش های باستان شناسی شهر ری به دست آمده اند (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۹: ص ۳۷؛ روح فر، ۱۳۸۰: ص ۲۳ و ۲۴)؛ اما هیچ متن و تصویر مشخصی از این کتیبه، منتشر نشده است؛ به همین دلیل در پژوهش حاضر بدان پرداخته نشده است.

۴. این آثار چوبی به دلیل تشابهات بسیار، احتمالاً در یک کارگاه تولید شده اند. نظر به اینکه بخشی از این آثار امروزه در موزه تخت جمشید قرار دارند، محتمل است که همه آنها در خود منطقه فارس و شاید توسط استادکاران آباده ای تولید شده باشند که سابقه درخشانی در تولید آثار چوبی طی قرون مختلف اسلامی دارند (برای آگاهی بیشتر در ارتباط با آثار چوبی منطقه فارس ر.ک: مهجور و عیدی پور، ۱۳۹۶).

بالای این قاب‌ها نیز دو قاب قوسی کوچک به کار رفته که وسط آنها نوشته‌های اندکی به خط کوفی با مضمون سوره اخلاص و در سه ردیف، به کار رفته است. لوحه چوبی بزرگ‌تر نیز در هر طرف دو قاب مستطیلی بزرگ در وسط و دو قاب مستطیلی کوچک در پایین و بالا دارد که در مرکز قاب بزرگ‌تر، کتیبه‌هایی به خط کوفی ساده و در داخل قاب مستطیلی بالایی کتیبه‌هایی به خط کوفی معقلی و با تکرار چهارگانه نام امام علی (ع) به کار رفته است. تنها نقطه مشترک مشاهده شده در این دو لوحه، وجود جملاتی است که صرفاً در سجده دوم از رکعت دوم نماز عطیه خوانده می‌شوند. این جملات بین دو لوحه تقسیم شده و عملاً به دو بخش تقسیم شده است. در پایان این جملات هم امضای امیر عضدالدوله دیلمی و تاریخ ۳۶۳ه.ق به کار رفته است (شکل ۵).

با توجه به موارد پیش‌گفته چنین مشخص می‌شود که این آثار به دستور امیر عضدالدوله - حاکم آل‌بویه - ساخته شده است. لازم به ذکر است که روی دو لوحه چوبی موزه قاهره با ابعاد 81×38 سانتی‌متر نیز کتیبه‌هایی به دستور امیر عضدالدوله دیلمی و در سال ۳۶۳ه.ق، نگاشته شده که متن بخش مهمی از آنها مشابه با نمونه‌های تخت جمشید است؛ با این تفاوت که در حاشیه دور کتیبه اصلی، کتیبه‌هایی شامل سوره‌های توحید و اخلاص، بخشی از دعای مکارم الاخلاق و صحیفه سجادیه و اسامی چهارده معصوم (ع) نیز به کار رفته است (برای آگاهی بیشتر رک: بلر، ۱۳۹۴: ص ۶۷-۷۵؛ تندرو و خزایی، ۱۴۰۰: ص ۱۲-۱۴). در همین موزه، یک لوحه چوبی کوچک نیز وجود دارد که آن هم در سال ۳۶۳ه.ق و به دستور عضدالدوله دیلمی ایجاد شده است. این لوحه نیز مشابه درب‌های چوبی پیش‌گفته، حاوی نوشته‌های مذهبی شامل عبارات «لا اله الا الله محمد رسول الله» و نیز بخشی از اذکار نماز عطیه است (Okane, 2006: 272)؛ البته لوحه چوبی کوچک دیگری نیز در کنار این لوحه وجود دارد که به دلیل

ارتباط متن آن با اذکار حضرت فاطمه (س) در اینجا بدان پرداخته نمی‌شود. با توجه به این موارد، می‌توان چنین بیان کرد که در این آثار، با نگارش سوره‌های حمد و اخلاص و بخشی از اذکار نماز جعفر طیار، تأکید ویژه‌ای بر این نماز شده است.

شکل ۱ و ۲: لوحه چوبی شماره یک و دو، موزه تخت جمشید (عکاس، آقای حبیبی)

شکل ۳ و ۴: پشت و روی لوحه چوبی شماره ۳ موزه تخت جمشید (عکاس، آقای حبیبی)

مطالعه پیشینه مذهبی-تاریخی نماز عطیه بر پایه منابع برجای مانده از دوره آلبویه / ۱۳۵

بِمَعْقِدِ الْعِزِّ مِنْ عَرْشِكَ		سُبْحَانَ مَنْ لَيْسَ الْعِزُّ	
وَمُنْتَهَى الرَّحْمَةِ مِنْ		وَالْوَكَّارِ سُبْحَانَ	
مَلَايِكَ (کتایک)، وَاسْمِكَ الْاَ		مَنْ تَعَطَّفَ بِالْمَجْدِ	
عَظِيمِ وَكَلِمَاتِكَ الْاَ		وَنُكْرَمَ بِهِ، سُبْحَانَ	
مَةِ الَّتِي نَمَتْ صِدْقًا		مَنْ لَا يَنْتَبِی السَّبِيحِ	
وَعَدْلًا، صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ		إِلَّا لَهُ، سُبْحَانَ مَنْ أ	
وَأَهْلِ بَيْتِهِ		خَصَى كُلُّ شَيْءٍ عِلْمُهُ	
امر بهماره بقعته		سُبْحَانَ ذِي الْمَنِّ وَ	
الشریفه تاج الملّه		التَّعَبِ، سُبْحَانَ ذِي	
الشاهنشاه ابی		الْقُدْرَةِ وَ الْكَرَمِ وَ ا	
شجاع فنا خسر		لمثل سبحان ذی ا	
ولا زال عضداالدوله		لقوه و للطول و ال	
سنه ثلث و ستین و ثلث مائه		ه اَللّهُمَّ قَبْلِ اَنْتَ لَكَ	

شکل ۵: متن کتیبه مشترک به کار رفته در لوح‌های چوبی موزۀ تخت جمشید و مشابه آن در موزه ملی قاهره (بازخوانی شده توسط نگارنده)

با توجه به کتیبه‌های شناسایی شده در این آثار به ویژه نمونه‌های موزۀ قاهره، می‌توان چنین گفت که این لوحه‌ها صرفاً توسط شیعیان اثنی عشری و برای یک بنای آرامگاهی یا مذهبی مرتبط با شیعیان ساخته شده بودند. اینکه چرا در این آثار بخش‌هایی از اذکار نماز عطیه به کار رفته، چندان مشخص نیست؛ اما با مراجعه به منابع تاریخی می‌توان چنین گفت که در همین بازۀ زمانی یعنی از نیمۀ دوم قرن چهارم هجری تا نیمۀ اول قرن پنجم هجری، خاندان‌های متعددی از نسل جعفر طیار در ایران ساکن شده بودند. این خاندان‌ها حتی بعضاً قدرت و نفوذ بسیاری در برخی مناطق پیدا کرده بودند؛ به عنوان

مثال خاندان سادات جعفری که در همین بازه زمانی در قزوین ساکن بودند، به مدت بیش از ۶۰ سال اداره حکومت این منطقه و حتی مناطق پیرامونی آن مانند دیلمان، طارم، رودبار و زنجان را به عهده داشتند (جعفریان، ۱۳۸۷: ص ۵۴۹). علاوه بر قزوین، در بسیاری از مناطق ایران در بازه زمانی قرون ۲^۵ تا ۵ هجری، احفاد منسوب به جعفر طیار پراکنده شده بودند؛ از جمله می توان به طبرستان، فارس، کاشان، خراسان و ری اشاره کرد (برای آگاهی بیشتر ر.ک: ابواسماعیل بن ناصر بن طباطبا، ۱۳۷۷).

نکته دیگری که باید به آن پرداخته شود، در ارتباط با حکومت آل بویه و نیز شخصیت امیر عضدالدوله دیلمی است. با استناد به منابع فراوان تاریخی و بسیاری از شواهد باستان شناسی، حاکمان آل بویه نقش مؤثری در حمایت از مذهب تشیع داشتند. به عنوان نمونه این حاکمان بعضاً در ساخت، بازسازی و تزئین بسیاری از آرامگاه های شیعی همچون حرم امام علی (ع)، حرم امام حسین (ع) و حرم امام موسی کاظم (ع) نقش مستقیمی داشتند (برای آگاهی بیشتر ر.ک: آل یاسین، ۱۳۷۱؛ کرمر، ۱۳۷۵: ص ۷۲)؛ هر چند که بسیاری از شواهد معماری در آن بازه زمانی، در دوره های زمانی جدیدتر و بنا به دلایل گوناگون از بین رفته است. علاوه بر این، به استناد منابع تاریخی در طول این دوره و حداقل از سال ۳۵۲ ه.ق به بعد، برگزاری مراسم روز عاشورا و جشن عید غدیر خم به دستور حاکم دیلمی و به صورت علنی در کوچه و بازار، شهرها و روستاها و حتی برخی محلات شهر بغداد صورت پذیرفته است (فقیهی، ۱۳۷۸: ص ۳۰ و ۳۱). این موضوع نیز نشانه مهمی از توجه ویژه حاکمان آل بویه به مذهب تشیع است. در طول این دوره، شاخه امامیه از مذهب تشیع مهم ترین فرقه شیعی در ایران و عراق محسوب می شد که اصول اعتقادی

۵. عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر طیار هم یکی دیگر از نوادگان معروف جعفر طیار است که در سال ۱۲۶ ه.ق علیه حکومت بنی امیه قیام کرد. وی حدود دو سال در منطقه اصطخر فارس حکومت کرد و سکه هایی را به نام خود ضرب کرد (هاشم معروف الحسنی، ۱۳۷۹: ص ۶۲۷؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ص ۱۲۳).

آن توسط عالمان بزرگ شیعه همچون کلینی (م. ۳۲۹.ه.ق.)، ابن بابویه (م. ۳۸۱.ه.ق.) و شیخ مفید (م. ۴۱۳.ه.ق.)، به طرزی فعال ارائه و تدوین شده بود (کرمر، ۱۳۷۵: ص ۸۰). با توجه به این موارد و نمونه‌های بسیار دیگر که در این مقاله بدان پرداخته نشد، چنین مشخص می‌شود که تشیع امامیه در طول حکومت آل بویه از جایگاه و اهمیت بسیار بالایی برخوردار بوده است. در طول این دوره، نقش برخی حاکمان همچون امیر عضدالدوله دیلمی در توجه بیش از پیش به مذهب تشیع امامیه بسیار پررنگ‌تر از سایر حاکمان است؛ به طوری که افرادی همچون جرجانی وی را از مروجان دین اسلام و مذهب تشیع معرفی کرده است (قمی، ۱۴۰۲: ج ۲، ص ۲۰۳). وی به شهر نجف و مدفن حضرت امام علی (ع) نیز ارادت ویژه‌ای داشت. منابع تاریخی و مذهبی علت ارادت ویژه ایشان به امام علی (ع) را چنین بیان کرده‌اند که عضدالدوله تمامی موفقیت‌های خود را مرهون علاقه‌مندی به این حضرت و تبرک جستن به نام و زیارت مرقد مطهر ایشان می‌دانست (فقیهی، ۱۳۴۷: ص ۱۲۹). این شدت علاقه به نحوی بود که وی در زمان حیاتش در سال ۳۶۶ یا ۳۶۹.ه.ق، مرقد مطهر امام علی (ع) را مرمت و بازسازی کامل کرد و حتی بعد از مرگ نیز بنا به وصیت خودش در نزدیکی این مرقد مبارک دفن شد (کرمر، ۱۳۷۵: ص ۸۲). علاوه بر این موارد، در بخش انتهایی اذکار نماز عطیه که روی لوحه‌های چوبی هر دو موزه به کار رفته، قبل از امضای عضدالدوله روی کتیبه «أمر بعمارة بقعته الشریفة» آمده است که نشان‌دهنده کاربرد این آثار در یک بنای آرامگاهی مهم از نظر مسلمانان و به ویژه شیعیان است؛ زیرا همان‌طور که در مطالب پیشین اشاره شد، لوحه‌های چوبی موزه قاهره، دارای کتیبه‌هایی با مضمون اسامی چهارده معصوم (ع) نیز هستند که اشاره به شیعه بودن سفارش‌دهنده این آثار دارد. علاوه بر این موارد، در قسمت بالایی دو لوحه چوبی موزه قاهره، جمله «قال الله تبارک وتعالی ولابن علی بن ابی طالب حصن فمّن دخل حصنی امن من عذابی اللهم ارزقنا ولابن مولانا علی»، نیز نگاشته شده (بلر، ۱۳۹۴: ص ۶۸) که به نوعی تداعی‌کننده بنای آرامگاهی این

امام همام است. با توجه به این موارد یکی از احتمالاتی که می‌توان در مورد مکان احتمالی کاربرد این آثار ذکر کرد، بارگاه امام علی (ع) است؛ اما اینکه این آثار پس از سفارش در این بارگاه به کار رفته‌اند یا خیر، فعلاً منبع موثقی در دست نیست.

تیجه‌گیری

نماز عطیه یکی از نمازهای مستحبی است که بین شیعیان و حتی اهل تسنن کاملاً شناخته شده است. این نماز در نگاه مسلمانان چنان درجه و مقامی داشته که پیوسته در متون مذهبی مختلف از اوایل قرن چهارم هجری به بعد، از آن سخن به میان آمده است. بخش‌های مختلف این نماز عمدتاً شامل آیات و اذکاری است که در منابع دیگر همچون قرآن کریم یا نمازهای یومیه به کار می‌رود؛ اما در سجده دوم از رکعت دوم، اذکار و مطالبی به کار می‌رود که صرفاً ویژه همین نماز است و در سایر منابع مذهبی از آن استفاده نمی‌شود. در مورد این نماز در منابع مذهبی قرن چهارم هجری به بعد، توضیحات بسیاری بیان شده است؛ اما در سایر منابع چندان شناخته شده نیست. با توجه به اهمیت مذهبی این نماز و بخش‌های مختلف آن همواره این پرسش توسط پژوهشگران مطرح شده است که به جز منابع مذهبی که عمدتاً در قرون متأخرتر بازنویسی شده‌اند، آیا منابع دیگری نیز وجود دارد که بر اهمیت این نماز به ویژه در بازه زمانی قرون اولیه اسلامی و نزد مسلمانان، اشاره داشته باشد یا خیر؟

بر همین اساس و با توجه به مطالعاتی که توسط نویسندگان این مقاله صورت پذیرفت، ضمن استناد به منابع مکتوب مذهبی از قرون مختلف اسلامی که بر اهمیت نماز عطیه تأکید داشتند، شواهد فرهنگی دیگری نیز از بازه زمانی قرن چهارم هجری بررسی شد که اهمیت این نماز در آنها نیز منعکس شده است. در همین ارتباط چند لوحه چوبی کتیبه‌دار با امضای امیر عضدالدوله دیلمی و با تاریخ ۳۶۳ ه.ق، شناسایی شد. بخشی از کتیبه‌های به کار رفته در این آثار شامل سوره‌های حمد و اخلاص و نیز اذکار انحصاری

نماز عطیه است که در سجده دوم از رکعت دوم خوانده می شود. این بخش از متن نماز جعفر طیار در کنار آیات سوره حمد و اخلاص و حتی تکرار نام امام علی (ع) و اسامی چهارده معصوم (ع) نشان می دهد که این کتیبه ها که به نحوی در ارتباط با نماز عطیه هستند، صرفاً توسط شیعیان و برای یک بنای آرامگاهی مرتبط با شیعیان، به کار رفته اند. وجود احفاد جعفر طیار در قرن چهار و پنج هجری در بخش های مختلف سرزمین ایران و بعضاً صاحب نفوذ بودن برخی خانواده های آنها در مناطقی مانند نیمه شمالی کشور، شاید یکی از دلایلی باشد که این نماز همواره در این قرن نیز تکریم شده و توسط حاکم وقت آل بویه برای نگارش لوحه های چوبی استفاده شده است. نکته دیگری که باید بدان اشاره شود این است که احتمالاً لوحه های چوبی سفارش داده شده توسط امیر عضدالدوله دیلمی در اصل با هدف به کارگیری در آرامگاه امام علی (ع) ساخته شده اند؛ چراکه این حاکم آل بویه، ارادت بسیار زیادی به این امام همام داشته و حتی بعد از مرگ در جوار این امام جلیل القدر دفن شده است. لازم به ذکر است که بارگاه این امام همام نیز به دستور این حاکم بازسازی و فضاهای جدیدی به آن اضافه شد که بعد از چند قرن تخریب و مجدداً بازسازی شد. از این رو احتمال داده می شود که این آثار پس از تخریب بنا از پیکره، جدا شد و وارد دو سرزمین ایران و مصر شده اند؛ موضوعی که در حال حاضر نمی توان با اطمینان در مورد آن سخن گفت.

با توجه به آنچه بررسی شد، چنین مشخص می شود که این نماز در کنار اشارات منابع مذهبی، بین مردمان عادی جامعه نیز به حدی شناخته شده بوده است که حتی به دستور برخی حاکمان وقت، بخش هایی از این نماز روی آثار چوبی نگاشته شده است. وجود این شواهد و اشارات منابع مذهبی از قرن چهارم هجری به بعد، نشان می دهد که حداقل در قرن چهارم هجری، نماز عطیه در ایران کاملاً شناخته شده بوده و علاوه بر روحانیون، بسیاری از افراد غیر روحانی نیز به این نماز توجه بسیار کرده و برای آنها ارزش زیادی داشته است.

منابع

- آل یاسین، محمد حسن (۱۳۷۱)، تاریخ حرم کاظمین، ترجمہ غلام رضا اکبری، مشهد: انتشارات کنگرہ جهانی حضرت رضا (ع).
- ابن الاثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد الجزری (۱۴۰۹)، أسد الغابة في معرفة الصحابة، ج ۲ و ۳، بیروت: نشر دارالفکر.
- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۶۳)، من لا یحضره الفقیه، مقدمه و تصحیح علی اکبر غفاری، قم: نشر جماعة المدرسين في الحوزة العلمية قم و مؤسسة النشر الإسلامي.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵)، الإصابة في تمييز الصحابة، بیروت: نشر دارالکتب العربی.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰)، الطبقات الکبری، محقق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: نشر دارالکتب العلمیة.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲)، الاستیعاب في معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: نشر دارالجيل.
- ابن العربی، ابو عبدالله محمد بن علی بن محمد (۱۳۹۲)، فتوحات مکيه، تهران: نشر مولی.
- ابن عنبه حسنی، سید احمد بن علی (۱۴۱۷)، عمدة الطالب في أنساب آل أبي طالب، قم: انتشارات انصاریان.
- ابواسماعیل بن ناصر بن طباطبا (۱۳۷۷)، مهاجران آل ابوطالب، ترجمہ محمد رضا عطایی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر (۱۴۱۲)، الاستیعاب في معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: نشر دارالجيل.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۳۷۶)، روض الجنان و روح الجنان في تفسیر القرآن، تصحیح محمد جعفر یاحقی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله الاصبهانی (بی تا)، حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، تحقیق و تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، قاهره:
- دار أم القراء للطباعة و النشر.
- امامی فر، علی (۱۳۸۳)، تاریخ نگاران شیعه تا پایان قرن هفتم هجری، قم: نشر پارسایان.

مطالعه پیشینه مذهبی-تاریخی نماز عطیه بر پایه منابع برجای مانده از دوره آلویه / ۱۴۱

بلر، شیلا (۱۳۹۶)، نخستین کتبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران، ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران: نشر فرهنگستان هنر.

بهرامیان، علی (۱۳۹۸)، مدخل جعفر بن ابی طالب، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، تهران: انتشارات مرکز دایرةالمعارف بزرگاسلامی.

تندرو، مهسا؛ خزایی، محمد (۱۴۰۰)، مطالعه تطبیقی طراحی و ساختار تزئینی کتبه‌های کوفی آثار دوره آل بویه (در چوبی موزه

ملی ایران و الواح چوبی آستان امام علی در موزه عربی قاهره)، نشریه هنرهای صناعی ایران، دوره ۴، ش ۲، ص ۵ - ۱۸.

جعفریان، رسول (۱۳۸۷)، تاریخ تشیع در ایران، تهران: نشر علم.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۶)، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشیعة، تهران: انتشارات کتابچی.

خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲)، تحریر الوسیلة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی (بی‌تا)، النوادر، محقق و مصحح احمد صادقی اردستانی، قم: نشر دارالکتاب.

رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳)، سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران: انتشارات سمت.

روح‌فر، زهره (۱۳۸۰)، نگاهی بر پارچه‌بافی دوران اسلامی، تهران: انتشارات سمت.
زارع خلیلی، مریم و همکاران (۱۳۹۹)، بررسی نقش و نوشتار در منسوجات آل بویه: (مطالعه موردی: پارچه‌های مکشوفه در

آرامگاه بی بی شهربانو و نقاره‌خانه شهرری)، مجله هنرهای صناعی ایران، سال ۳، ش ۲، ص ۹۵ - ۱۰۸.
شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۸۵)، من لا یحضره الفقیه. ترجمه محمد جواد غفاری، ج ۶، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.

شیخ طبرسی (۱۳۶۵)، مکارم الاخلاق، ترجمه ابراهیم میرباقری، ج ۲، تهران: انتشارات فراهانی.
علامه حلی، حسن (۱۴۱۲)، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد: نشر مجمع البحوث الاسلامیه.

- غضنفری، علی (۱۳۸۸)، مبانی تشیع در منابع تسنن، قم: نشر اسوه.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۴۷)، شاهنشاهی عضدالدوله: چگونگی فرمانروایی عضدالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل - بویه، تهران: نشر مطبوعات اسماعیلیان.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۷۸)، تاریخ آل بویه. تهران: انتشارات سمت.
- قمی، عباس (۱۴۰۲)، سفینه البحار و مدینه الحکم والآثار مع تطبیق النصوص الواردة فیها علی بحار الأنوار، تهران: مطبعة الفراهانی.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۶۶)، تحقیقی بر چوب نوشته های ایران، مجله معماری و هنر ایران، ش ۲، ص ۴۷ - ۵۸.
- کرمر، جوئل (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه سعید حنائی کاشانی، تهران: نشر دانشگاهی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹)، اصول کافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، ۴ ج، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۳۸۸)، بحار الأنوار، ۱۱۰ ج، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- موحد ابطحی، حجت (۱۳۶۵)، آشنایی با حوزه های علمیة شیعه در طول تاریخ، اصفهان: انتشارات حوزه علمیة اصفهان.
- مهبجور، فیروز؛ عیدی پور، زهرا (۱۳۹۶)، بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس بر اساس کتیبه های آثار چوبی دوران اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی، سال ۱۵، ش ۵۷، ص ۱۵۹ - ۱۸۸.
- هاشم معروف الحسنی (۱۳۷۹)، جنبش های شیعی در تاریخ اسلام، ترجمه محمدصادق عارف، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

Okane, B. (2006). The treasures of Islamic art in the museum of Cairo. New York,

The American University in Cairo press.

Pope, A. U. & Ackerman, P. (1964). A Survey of Persian art: From prehistoric times to the present. Vol VI, Tehran, Manafzadeh Group.

References

- Abū al-Futūḥ al-Rāzī, al-Ḥusayn b. ‘Alī. 1376 Sh. *Rawḍ al-jinān wa-rūḥ al-jinān fī tafsīr al-Qur’ān*. Edited by Mohammad Jafar Yahaghi. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Abū Ismā‘īl b. Nāṣir b. Ṭabāṭabā. 1377 Sh. *Muhājirān Āl Abū Ṭālib*. Translated by Mohammadreza Ataei. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Abū Na‘īm, Aḥmad b. ‘Abd Allāh al-Aṣḥabānī. n.d. *Ḥulyat al-awliyā’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’*. Edited by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Cairo: Dār Umm al-Qurā’ li-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr.
- Abū ‘Umar Yūsuf b. ‘Abd Allāh b. Muḥammad b. ‘Abd al-Birr. 1412 AH. *Al-Istī‘āb fī ma‘rifat al-aṣḥāb*. Edited by Ali Muhammad al-Bajawi. Beirut: Dar al-Jayl.
- Āl Yāsīn, Muḥammad Ḥasan. 1371 Sh. *Tārīkh ḥaram Kāzimayn*. Translated by Gholamreza Akbari. Mashhad: World Congress on Imam Reza.
- ‘Allāma al-Ḥillī, al-Ḥasan al-. 1412 AH. *Muntahā al-maṭlab fī taḥqīq al-madhhab*. Mashhad: Majma‘ al-Buḥūth al-Islāmiyya.
- Bahramian, Ali. 1398 Sh. “Madkhal Ja‘far ibn Abī Ṭālib.” *Dāyirat al-ma‘ārif-i buzurg-i Islāmī*. Vol. 4. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia.
- Blair, Sheila. 1396 Sh. *Nukhustīn katībih-hā dar mi‘mārī-yi dawrān-i Islāmī-yi Iran*. Translated by Mahdi Golchin Arefi. Tehran: Publications of the Iranian Academy of Arts.
- Emamifar, Ali. 1383 Sh. *Tārīkhniḡārān-i Shī‘ih tā pāyān-i qarn-i haftum-i hijrī*. Qom: Parsayan.
- Faghihi, Ali Asghar. 1347 Sh. *Shāhanshāhī-yi ‘Aḍud al-Dawla: chigūnigī-yi farmānravāyī-yi ‘Aḍud al-Dawla Daylamī va barrasī-yi awzā‘-i Iran dar zamān-i Āl Būyih*. Tehran: Esmacilian Publications.

- Faghihi, Ali Asghar. 1378 Sh. *Tārīkh-i Āl Būyih*. Tehran: SAMT.
- Ghazanfari, Ali. 1388 Sh. *Mabānī-yi Tashayyu' dar manābi'-i tasannun*. Qom: Osveh.
- Ghoochani, Abdollah. 1366 Sh. "Taḥqīqī bar chūbnivishtiḥ-hāyi Iran." *Mi'mārī va hunar-i Iran*, no. 2: 4758-.
- Hāshim Ma'rūf al-Ḥasanī. 1379 Sh. *Junbish-hāyi Shī'ī dar tārīkh-i Islām*. Translated by Mohammad Sadegh Aref. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ḥurr al-Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1386 Sh. *Wasā'il al-Shī'a ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'ā*. Tehran: Ketabchi Publications.
- Ibn 'Abd al-Birr, Yūsuf b. 'Abd Allāh. 1412 AH. *Al-Istī'āb fī ma'rīfat al-aṣḥāb*. Edited by 'Alī Muḥammad al-Bajāwī. Beirut: Dār al-Jayl.
- Ibn al-'Arabī, Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Alī b. Muḥammad. 1392 Sh. *Futūḥāt Makkiyya*. Tehran: Mola.
- Ibn al-Athīr, 'Izz al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī b. Muḥammad al-Jazarī. 1409 AH. *Usd al-ghāba fī ma'rīfat al-ṣaḥāba*. Vols. 23-. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. 1363 Sh. *Man lā-yaḥḍuruh al-faqīh*. Edited by Ali Akbar Ghaffari. Qom: Society of Seminary Teachers, Islamic Publishing Institute.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, Aḥmad b. 'Alī. 1415 AH. *Al-Iṣāba fī tamyiz al-ṣaḥāba*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ibn 'Inaba al-Ḥasanī, Sayyid Aḥmad b. 'Alī. 1417 AH. *Umdat al-ṭālib fī ansāb Āl Abī Ṭālib*. Qom: Ansarian Publications.
- Ibn Sa'd, Muḥammad b. Sa'd. 1410 AH. *Al-Ṭabaqāt al-kubrā*. Edited by Muḥammad 'Abd al-Qādir 'Aṭā'. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Ilmiyya.
- Jafarian, Rasul. 1387 Sh. *Tārīkh-i Tashayyu' dar Iran*. Tehran: Elm Publications.
- Khomeini, Ruhollah. 1392 Sh. *Taḥrīr al-wasīla*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.

- Kraemer, Joel. 1375 Sh. *Ihyāyi farhangī dar ‘āhd-i Āl-i Būyih*. Translated by Saeed Hanace Kashani. Tehran: Academic Publishing.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb al-. 1369 Sh. *Uṣūl kāfī*. Translated by Seyed Javad Mostafavi. Tehran: Islāmiyya Bookstore.
- Mahjour, Firouz and Zahra Eidipour. 1396 Sh. “Barrasī-yi mustanad-i pīshīnīh-yi Tashayyu‘ dar Ustān-i Fārs bar asās-i katībīh-hāyi āṣār-i chūbī-yi dawrān-i Islāmī.” *A quarterly for Shi’a studies* 15, no. 57: 15988-.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1388 AH. *Biḥār al-anwār*. Tehran: Islāmiyya Bookstore.
- Movahed Abtahi, Hojjat. 1365 Sh. *Āshnāyī bā ḥawzīh-hāyi ‘ilmiyyih-yi Shī‘ih dar tūl-i tārikh*. Isfahan: Isfahan Seminary Press.
- Ókane, Bernard. 2006. *The treasures of Islamic art in the museum of Cairo*. New York: The American University in Cairo press.
- Pope, Arthur Upham and Phyllis Ackerman. 1964. *A Survey of Persian art: From prehistoric times to the present*. Tehran: Manafzadeh Group.
- Qummī, ‘Abbās al-. 1402 AH. *Safīnat al-biḥār wa-madīnat al-ḥukm wa-l-āthār ma‘ taṭbīq al-nuṣūṣ al-wārida fīhā ‘alā biḥār al-anwār*. Tehran: Maṭba‘at al-Farāhānī.
- Rāwandī al-Kāshānī, Faḍl Allāh b. ‘Alī al-. n.d. *Al-Nawādir*. Edited by Ahmad Sadeghi Ardestani. Qom: Dār al-Kitāb.
- Rezaee Baghbidi, Hassan. 1393 Sh. *Sikkih-hāyi Iran dar dawrih-yi Islāmī az āghāz tā barāmadan-i Saljūqiyān*. Tehran: SAMT.
- Rouhfār, Zohreh. 1380 Sh. *Nigāhī bar pārchibāfī-yi dawrān-i Islāmī*. Tehran: SAMT.
- Shaykh al-Ṣadūq, Muḥammad b. ‘Alī b. Bābawayh al-. 1385 Sh. *Man lā-yahḍuruh al-faqīh*. Translated by Mohammad Javad Ghaffari. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Shaykh al-Ṭabarsī al-. 1365 Sh. *Makārim al-akhlāq*. Translated by Ebrahim Mirbagheri. Tehran: Farahani.

- Tondro, Mahsa and Mohammad Khazaei. 2021. "A Comparative Study of the Design and Decorative Structure of Kufic Inscriptions in the Buyid Period: A Wooden Door in the National Museum of Iran and Wooden Tablets in the Imam Ali (AS) Shrine in the Cairo Arabic Museum." *Journal of Iranian handicrafts studies* 4, no. 2: 518-.
- Zareh Khalili, Maryam, S. Abutorab Ahmadpanah, and Maryam Kamyar. 2020. "A Study on the Motifs and Inscriptions of the Buyid Textiles (Case Study: Discovered Fabrics from the Bibi-ShahrbÄnu Monument and the NaqqÄreh-KhÄneh in Ray)." *Journal of Iranian handicrafts studies* 3, no. 2: 95-- 108.